

De Marcus-zending in het voormalige Nederlands Nieuw-Guinea*

GERLOF HOMAN

Enige tijd geleden vroeg professor Walter Sawatsky van de *Associated Mennonite Biblical Seminary* in Elkhart, Indiana mij of ik interesse had in de memoires van Richard Ernst Herbert Marcus (1915-2000), en – indien dit het geval was – of ik er een kort artikel over zou willen schrijven. Ik antwoordde dat ik dit graag wilde doen. De bedoelde memoires bevatten de herinneringen van Herbert Marcus die samen met zijn echtgenote dr. Hermina Frederika van den Nieuwenhuizen in de periode 1950 tot 1961 verbleef in het voormalige Nederlands Nieuw-Guinea, dat nu West-Papoea genoemd wordt. Herbert was daar werkzaam als doopsgezind zendeling en Mienieke als arts. De titel van deze memoires is: *Van eeuwigheid tot amen*.

De memoires van Marcus werden niet op papier gepubliceerd maar verschenen in elektronische vorm. Ze werden geschreven op aandringen van verschillende vrienden die Marcus vroegen iets te vertellen over zijn ervaringen in dit weinig ontwikkelde land. Het schrijven van de memoires was geen gemakkelijke taak omdat een radicale Papoea het archief van het echtpaar had verbrand. Gelukkig had Mienieke een dagboek bijgehouden. Verder kon men veel brieven raadplegen, geschreven aan familie in Nederland. Zo kwam in 1996 de bedoelde tekst tot stand. De memoires beslaan zes delen van in totaal 593 bladzijden. In het eerste deel vertelt Herbert over zijn jeugd, opvoeding en militaire dienst in het Duitse leger tijdens de Tweede Wereldoorlog. Het tweede deel gaat over zijn terugkeer naar Nederland, zijn besluit om zendeling te worden, zijn huwelijk en het gezamenlijke vertrek naar Nieuw-Guinea. De overige delen gaan over hun ervaringen in dat land. Het laatste deel bevat tevens veel brieven en krantenknipsels, en er zijn ook twee landkaarten.

Marcus gaat in zijn tekst ervan uit dat de lezer iets weet over de gebeurtenissen in Nieuw-Guinea in de naoorlogse periode. Het is soms echter lastig om de juiste data te achterhalen van bepaalde gebeurtenissen en om enkele acroniemen en personen te identificeren. De auteur werd bij het schrijven geholpen door zijn vrouw dr. Mienieke Marcus in Amersfoort en door ds. At

Ipenburg in Maastricht. Het was ds. Ipenburg die Sawatsky een kopie van deze memoires toestuurde.

Dit artikel geeft eerst een korte beschrijving van de geografie en geschiedenis van Nieuw-Guinea. Vervolgens gaat het over de doopsgezinde zending in Indonesië en over de ervaringen van het echtpaar Marcus in dit land. Het biedt uiteraard niet een complete geschiedenis van de doopsgezinde zending in Nieuw-Guinea. Daarvoor zou men onder meer de archieven moeten raadplegen. Tenzij anders aangegeven, zijn alle gegevens ontleend aan: *Van eeuwigheid tot amen*.

NEDERLANDS NIEUW-GUINEA/WEST-PAPOEA

De Nederlandse zending in Indonesië kwam in 1940 tot stilstand, bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog, maar het voormalige Nederlands Nieuw-Guinea bood in de naoorlogse periode opnieuw mogelijkheden voor zendingsarbeid. Dit land bestond uit het westelijke deel van het eiland Nieuw-Guinea, het op twee na grootste eiland ter wereld. Nederland eiste in 1828 dit deel van Nieuw-Guinea op en maakte het onderdeel van haar koloniale rijk in Zuidoost Azië. Rond 1880 eiste Groot-Brittannië het zuidoostelijke deel en Duitsland het noordoosten van het eiland op. Later gingen die twee delen naar Australië die ze samenvoegden en in 1975 onafhankelijk maakte. Het werd toen Papoea-Nieuw-Guinea genoemd. In 1941 bezette Japan een groot deel van het complete eiland, dat in 1944 door de VS werd bevrijd.

West-Papoea beslaat ongeveer 421.981 vierkante kilometers en is daarmee bijna elf keer zo groot als Nederland. Het bestaat uit gebergten, grasland, moeras, oerwoud, meren en rivieren. Het is rijk aan mineralen en heeft zelfs enige olie. Ongeveer vijftig procent van de bevolking van 2.500.000 personen is Papoea van origine en bestaat uit allerlei stammen die veel verschillende talen spreken. De rest van de bevolking is Indonesisch en is in de jaren vijftig van de vorige eeuw vrijwillig dan wel gedwongen naar West-Papoea verhuisd. De meeste Papoea's wonen in kleine dorpen en doen op primitieve wijze aan landbouw. In sommige delen van het land trof men tot in 1950 koppensnellen en kannibalisme aan.¹

Pas aan het begin van de twintigste eeuw werd Nederlands bestuur ingevoerd in sommige delen van het land. Tot in 1950 waren er grote gebieden die niet onder dit bestuur vielen. Spoedig na de aankomst van Herbert en

Mieneke Marcus verslechterde de verhouding tussen Nederland en Indonesië over 'de kwestie Nieuw-Guinea'. Toen Indonesië in december 1949 onafhankelijk werd, wilde Nederland om een aantal redenen geen afstand doen van Nieuw-Guinea. Besloten is toen om dit probleem later op te lossen. Onderhandelingen in de jaren vijftig leverden echter geen resultaat op. Indonesië eiste de overgave van Nieuw-Guinea dat, volgens de regering van president Soekarno, altijd bij hun land had gehoord. Nederland beweerde dat Nieuw-Guinea geheel anders was qua cultuur en etnische samenstelling. Soekarno dreigde met oorlog en begon in 1960 met infiltratie van troepen in Nederlands Nieuw-Guinea. De VS wilde op dat moment (in de Koude Oorlog) zowel Nederland als Indonesië te vriend houden, en stelde voor om het gebied korte tijd onder het bestuur te plaatsen van de Verenigde Naties. In een volkstelling zou men later over de toekomst van het land moeten beslissen. Onder grote Amerikaanse druk ging Nederland uiteindelijk hiermee akkoord. In 1962 kwam het land onder bestuur van de Verenigde Naties en een jaar later (in 1963) viel het onder Indonesië. In 1969 kregen de Papoea's alsnog 'vrije keuze' om hun toekomst te bepalen. Slechts 1025 Papoea's konden als afgevaardigde stemmen, en – zoals te verwachten viel – stemden de meeste van hen voor een unie met Indonesië. Veel Papoea's voelden zich verraden, en in de jaren daarna was er allerlei tegenstand. Hoewel de situatie de afgelopen jaren iets is verbeterd is er nog steeds voortdurend oppositie. Het Indonesische bestuur heeft steeds alle oppositie met geweld proberen te onderdrukken en veel Papoea's zijn hierbij omgekomen.²

ZENDING IN NEDERLANDS NIEUW-GUINEA

In 1855 zetten de eerste protestantse zendelingen voet aan wal in Nederlands Nieuw-Guinea. Ook de Utrechtsche Zendingsvereniging stuurde in 1863 een aantal zendelingen naar het eiland. Later kwamen de Nederlandse hervormden en de rooms katholieken. In 1950 waren er ongeveer 17.000 christenen in dit land.³

Doopsgezinden hadden lange tijd weinig interesse in zendingswerk. In 1847 vond niettemin de oprichting plaats van de Doopsgezinde Vereniging tot Verbreiding des Evangelies in de Nederlandse Overzeesche Bezittingen. Later werd deze vereniging vernoemd tot Doopsgezinde Vereniging tot Evangelieverbreiding. Dit was echter een particuliere aangelegenheid, die tot 1957 geen deel uitmaakte van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit.

De kerk van Inanwatan (foto: PACE/Stichting Papua Cultureel Erfgoed).

Eenmaal daarin opgenomen werd zij vernoemd tot Doopsgezinde Zendingsraad. In 1851 stuurde de Doopsgezinde Vereniging haar eerst zending, Pieter Jansz, naar Java. Later werd men ook actief op Sumatra. In de loop der tijd stuurden mennonieten in Duitsland, Zwitserland, de VS en Rusland zendingen naar twee doopsgezinde zendingsposten (op Java en Sumatra) en leverden zij financiële bijdragen. Na de Tweede Wereldoorlog besloot de Doopsgezinde Vereniging zich aan te sluiten bij de Hervormde Verenigde Nederlandse Zendingscorporaties om zendingswerk te doen in Nederlands Nieuw-Guinea. De Hervormde Kerk deed toen al vele jaren zendingswerk in dit land. De Verenigde Zendingscorporaties was bereid om doopsgezinden zendingswerk te laten doen in het ressort Inanwatan, gelegen in het zuidelijke gedeelte van de zogenaamde Vogelkop van Nederlands Nieuw-Guinea.⁴

HERBERT EN MIENEKE MARCUS

De Doopsgezinde Vereniging tot Evangelieverbreiding besloot om Richard Ernst Herbert Marcus als eerste zendeling naar Nederlands Nieuw-Guinea te sturen. Herbert was in 1915 in Hamburg geboren. De familie Marcus was deels van Nederlandse origine, want één van voorouders had zich in de zeventiende eeuw vanuit Nederland in Hamburg gevestigd. Verder was Herbert's moeder, Cornelia Maas, Nederlandse. Zijn vader, Richard Marcus, werd tijdens de Eerste Wereldoorlog krijgsgevangen gemaakt in Rusland. Na die oorlog vertrok het gezin uit Europa en vestigde zich in Surabaya op Java, waar Richard een betrekking vond. Herbert woonde er met veel plezier en had veel prettige herinneringen aan zijn jeugdijaren. Zijn ouders scheidden echter en Cornelia keerde met de kinderen naar Nederland terug. Hier bezocht Herbert het Kennemer Lyceum in Overveen en hoopte hij op een betrekking als chemisch analist. Toen dit niet lukte, besloot hij theologie te gaan studeren. Inmiddels had hij ds. Lykele Bonga ontmoet, die doopsgezind predikant was in Leiden. Bonga werd zijn vaderfiguur en doopte hem in de kerk te Leiden. Toen Bonga later naar Leeuwarden verhuisde, trok Herbert met hem mee. In 1937 ontmoette hij Hermina Frederika (Mieneke) van de Nieuwenhuizen met wie hij in 1949 in het huwelijk trad en die later als arts met hem naar Nieuw-Guinea trok.

Herbert voelde zich echt thuis in Nederland. 'Mijn loyaliteit en denksysteem waren door en door Nederlands', schreef hij later.⁵ Hij besloot dan ook om Nederlands staatsburger te worden. Maar het naturalisatieproces duurde erg lang en werd na 10 mei 1940 stopgezet. Herbert werd al snel opgeroepen voor Duitse militaire dienst. Hij durfde niet te weigeren omdat hij zijn moeder niet in gevaar wilde brengen. In februari 1941 reisde hij naar Paderborn, waar de hekken van de kazerne – de 'poorten van de hel' zoals hij ze later noemde – zich achter hem sloten.⁶ Hij werd ingedeeld bij de Blauwe Dragonders en diende vier jaar lang bij verschillende militaire onderdelen in Rusland, Polen, Luxemburg en Frankrijk. Gelukkig was hij geen strijdend infanterie soldaat maar had hij een ondersteunende rol en moest hij het leger voorzien van alles en nog wat; later werd hij vrachtwagenchauffeur. Hij kon niet officier worden, omdat hij geacht werd politiek onbetrouwbaar te zijn, en raakte één keer gewond.

In mei 1945 werd hij krijgsgevangen gemaakt door de Geallieerden. Na zijn vrijlating verbleef hij bij familie in de buurt van Hamburg. Vanwege de anti-Duitse stemming kon hij niet zo maar naar Nederland terugkeren. Toe-

vallig ontmoette hij een Nederlandse officier die ook het Kennemer Lyceum had bezocht. Deze maakte het hem mogelijk om begin 1947 naar Nederland te gaan en Mienke opnieuw te zien.

ZENDINGSWERK IN INANWATAN

Na zijn terugkeer in Nederland besloot Herbert zendingswerk te gaan doen. Zijn ervaringen tijdens de Tweede Wereldoorlog hadden hem veel geleerd over de geestelijke noden van de mens en ook de toewijding van Russisch-orthodoxe geestelijken vormde een inspiratiebron. De Doopsgezinde Vereniging tot Evangelieverbreiding wilde hem als zending in dienst nemen na een opleiding in het Hervormde programma Kerk en Wereld te Driebergen. Daarna zou hij nog een jaar naar de Zendingshogeschool in Oegstgeest moeten. Intussen had Mienke haar medische studie in Leiden afgerond. Ze trouwden in 1949 en vertrokken in juli 1950 naar Nieuw-Guinea. Herbert wilde erg graag naar Zuidoost-Asië terugkeren. Hij had daar naar zijn zeggen de ‘gelukkigste jaren van zijn jeugd’ doorgebracht.⁷ Ook beschouwde hij het werk dat ze samen zouden gaan doen als een groot avontuur. Mienke zou hem steunen in zijn werk, dacht hij. Zij besloot echter om als arts te gaan werken in Nieuw-Guinea en kreeg een contract van de Dienst Volksgezondheid.

Het ressort Inanwatan werd op 1 oktober 1950 officieel als zendingsgebied opgedragen aan Marcus. Dit district besloeg qua oppervlakte ongeveer een derde van Nederland. Het had een bevolking van 50.000 Papoea's, waarvan de meeste behoorden tot de stammen Mybrit en Tehit. De Hervormde Kerk had al vele jaren zendingswerk in dit gebied verricht. In 1950 waren er twaalf gemeenten en 24 zogeheten zendingsposten. Er waren ook een aantal scholen, die gesubsidieerd werden door de Nederlandse regering en beheerd werden door zendingen. In het begin woonden Herbert en Mienke in het kustdorp Inanwatan gelegen aan de zuidkust van de Vogelkop. Later verhuisden ze naar Ajamaru, ongeveer 34 kilometer verder naar het noorden. Tijdens die verhuizing werd Mienke onwel door malaria en moest ze gedragen worden. Nog later ging men naar Teminabuan, zo'n 80 kilometer ten noorden van Inanwatan. Daar verbleven ze nog het langst in Nederlands Nieuw-Guinea.⁸

Het was Herbert's doel om het evangelie naar de mensen te brengen en om een fundament te leggen dat mensen zou bevrijden van ‘Christelijke tradities’, terwijl het gebaseerd zou zijn op ‘elementaire Bijbelse ideeën’.⁹ Tege-

De familie Marcus op de sloep te Inanwatan (foto: PACE/Stichting Papua Cultureel Erfgoed).

lijkertijd hoopte hij dat ze Papoea's zouden kunnen helpen in de 'restructurering van de archaische, heidense maatschappij zodat deze mensen minder kwetsbaar zijn in de onstuitbare economische en politieke ontwikkeling'.¹⁰ Hun taak was niet gemakkelijk. Ze hadden vaak te lijden onder malaria en andere ziekten, en Mieneke moest zelfs eenmaal voor lange tijd rust nemen (in Nederland) ten gevolge van een hernia. Herbert had allerlei taken. Hij moest toezien op de scholen, was geestelijk adviseur, arbiter van conflicten en morele kwesties, landmeter, architect, enz. Eén van de meest voorkomende morele kwesties was het plegen van overspel onder de bevolking. Eens werd een evangelist zelfs aangeklaagd vanwege overspel. Herbert vond die zaak één van zijn 'ellendigste zware taken'.¹¹

Herbert en Mieneke hadden het ook moeilijk met de koloniale bureaucratie en mentaliteit. Ze leefden voor hun gevoel onder een koloniaal regime en walgden van de arrogante houding en 'onbeschaafdheid en domme eigengereidheid' van veel ambtenaren.¹² Vooral Indo-europeanen en Zuid-Molukkers waren gekant tegen elke democratisering van het oude koloniale bewind. Na 1949 hadden zich vele Indo-europeanen in dit land gevestigd. Met name na zijn naturalisatie (in 1954) schroomde Herbert niet om zich te uiten over

die oude koloniale verhoudingen. Hij had geleerd dat men in de Nazi-periode niet genoeg had geprotesteerd tegen de onrechtvaardigheden van het Hitler-regime. Men had weliswaar pers- en meningsvrijheid in dit koloniale land, maar soms vonden de autoriteiten het toch noodzakelijk om het briefgeheim te schenden. Ze waren bang voor radicale Papoea's. Dit leidde tot een parlementair onderzoek in Nederland. Vanwege hun lage dunk van het koloniale regime werden Herbert en Mienke vaak belasterd. Herbert werd er zelfs een keer van beschuldigd dat hij een ex-NSB'er was.

Herbert moest ook rekening houden met de Rooms-katholieke missie. Die was erg actief in dit gebied en beschouwde de protestanten als een deel van hun opdracht. Herbert gaf te kennen dat hij graag met de missie wilde samenwerken, maar dit leidde nergens toe. Hij beschouwde de soms agressieve katholieke concurrentie als 'misselijke en betreurenswaardige strijd'.¹³ Later sprak men met waardering over het feit dat de missie geen winst had gemaakt ten koste van de zending.¹⁴ Eén van de meest bizarre gebeurtenissen tijdens hun verblijf in dit land was het opgraven van de lijken van twee Amerikaanse zendelingen die er waren omgekomen. In die tijd verbleven al enkele Amerikaanse zendelingen in Nieuw-Guinea. Eén van hun werd door Papoea's gedood, de andere overleed aan ziekte. De Amerikaanse zending Harold Lovstrand verzocht Herbert om alles te regelen. Herbert deed dit maar had tegelijkertijd weinig waardering voor Lovstrand's fundamentalistische theologie.

Herbert ging vaak, vergezeld door Mienke, op rondreis om de verschillende gemeenten, zendingsposten en scholen in zijn gebied te bezoeken. Meestal legde men de afstanden te voet af. Dit nam ontzettend veel tijd en energie. In 1953 was Herbert op die manier zelfs 25 weken onderweg. In 1959 reisden ze maar liefst 155 dagen. Het terrein waardoor ze trokken bestond vaak uit moeras, bergen, modder, rotsen, enz. Geen wonder dat Herbert's knieën tegen het einde van de jaren vijftig vrijwel versleten waren. Zijn taak werd iets verlicht toen ds. Piet Messie en zijn echtgenote naar Nederlands Nieuw-Guinea kwamen. Messie deed veel werk in de bergen en ging later naar Teminabuan. In 1956 ging het echtpaar Messie terug naar Nederland. Enige tijd later kwam ds. Lieuwe Koopmans voor korte tijd.

Intussen was Mienke een medische praktijk begonnen in een klein ziekenhuis in Ajamaru. In het begin werd ze overweldigd door de geweldige omvang van het gezondheidsprobleem. Er waren zoveel mensen die aan allerlei vreselijke ziekten leden. Ze behandelde vooral mensen die leden aan framboesia, een tropische huidziekte, en was succesvol in het tegengaan van deze

Dominee Marcus en echtgenote worden begroet door de inwoners van het dorp Seribau (foto: PACE/Stichting Papua Cultureel Erfgoed).

ziekte in het gebied waar ze werkte. Soms assisteerde Herbert haar in haar werk, maar een keer viel hij flauw tijdens een moeilijke bevalling. In 1952 kreeg Mienieke plotseling te horen dat haar contract met de Volksgezondheidsdienst was opgezegd. Er werd geen reden genoemd. Misschien dacht men dat ze te veel tijd had besteed aan het reizen door het binnenland. Haar ontslag betekende een verlies van bijna tweederde van hun inkomen. Als onbezoldigd arts zette ze haar taak voort, en in de loop der tijd behandelde ze misschien wel 100.000 patiënten. In 1959 fungeerde Mienieke ook als hoofd van een dorpsschool.

Tegen het einde van de jaren vijftig gaf Herbert te kennen dat hij lichame-lijk niet langer in staat was om zijn werk voor te zetten. ‘Het tourneren 200-300 km. ook bergpaden per jaar kan ik niet meer opbrengen’, schreef hij.¹⁵ In 1956 sloot de Hervormde zending zich aan bij de *Geraja Kristen Injili*, de Evangelische Christelijke Kerk. Marcus beschouwde zichzelf echter nog steeds als doopsgezinde zendeling. Het was moeilijk voor hem om zich in het nieuwe systeem te voegen. Oecumene betekende voor hem eenheid in liefde maar geen ‘nivelering van dogmatische verschillen’.¹⁶ Hij beschouwde zich

zelf als een ‘radicale congregationalist’ met een radicaal doopsgezind standpunt¹⁷ en was bereid om samen te werken met anderen ter wille van de Heer, maar niet met de heren ‘die hier een eigen calvinistische beginselen geheel of gedeeltelijk ontrouw zijn’.¹⁸

In 1960 suggereerde de *Geraja Kristen Injili* om Herbert aan te stellen als hoofd en docent van de zendingsschool in Rinsiki. Deze plaats lag ongeveer dertig kilometer ten zuiden van Manokwari. De Zendingsraad ging ermee akkoord. Hoewel Herbert dacht dat het leerplan van de school zeer verouderd was, vond hij het werk in Rinsiki erg prettig. Het was een veel beter leven dan in Teminabuan. Mieneke gaf les in een lagere school. In de zomer van 1961 werd Herbert echter plotseling ontslagen door de *Geraja Kritsen Injili*. Er waren disciplinaire problemen met enkele studenten. Het is niet duidelijk hoe Herbert geprobeerd heeft om die op te lossen, maar de studenten waren ontevreden en gingen staken. De *Geraja Kristen Injili* stuurde één van hun, ds. Filep J.S. Romainum, om de zaak te onderzoeken. Hij kwam tot de conclusie dat Herbert verkeerd had gehandeld en ontslagen moest worden. Romainum, die Herbert en Mieneke heel goed kende en door hun als vriend werd beschouwd, had Herbert echter nooit gevraagd wat de oorzaak van het dispuut was geweest. De *Geraja Kristen Injili* nam Romainums advies over en Herbert werd ontslagen. Men verweet hem dat hij niet met Papoea’s kon omgaan. Dat was een vreemde conclusie omdat hij jarenlang uitstekend had samengewerkt met Papoea’s. Ook de Doopsgezinde Zendingsraad nam nooit de moeite om hem te vragen wat er nu precies gebeurd was en Herbert was daar zeer verbolgen over. Zelfs dertig jaar later kon hij niet bepalen waarom nu juist hij ontslagen was. Ze hadden hem gewoon verwijderd als een ‘schurftig schaaap’ uit een kudde die hij zelf had opgebouwd, klaagde hij.¹⁹

Vervolgens werkte Herbert enige tijd voor een houtbedrijf in Manokwari. Daar kon hij opnieuw prima met Papoea’s samenwerken. In 1961 keerde hij met Mieneke naar Nederland terug en werd hij predikant van de doopsgezinde gemeenten in Itens en Baard. Ook fungeerde hij een tijd lang als legerpredikant. In 1968 ging hij met emeritaat. In zijn memoires, *Van eeuwigheid tot amen*, gaat hij overigens niet in op zijn verblijf in de twee Friese gemeenten. Afgezien van de nare ervaringen in Rinsiki konden Herbert en Mieneke terugzien op een zeer succesvolle tijd in Nederlands Nieuw-Guinea. Mieneke had veel goeds gedaan op medisch gebied en naderhand had de bevolking eveneens veel waardering voor Herberts zendingsactiviteiten. Voor een gedetailleerder overzicht van zijn werk zou men echter archiefstukken en andere bronnen moeten raadplegen.

Deze memoires vormen een belangrijk document voor de studie van de doopsgezinde zending in het voormalige Nederlands Nieuw-Guinea. Ze vertellen veel over het werk van een pionierzendeling die, samen met zijn echtgenote, veel werk heeft verricht in zeer primitieve omstandigheden. Verder geven ze een beeld van de koloniale verhoudingen en de toestand in het voormalige Nederlands Nieuw-Guinea in de jaren voor de overdracht van dit land aan Indonesië.

NOTEN

* Een Engelstalige versie van dit artikel zal verschijnen in *Misison Focus: Annual Review* een publicatie van het *Mission Studies Center, Associated Mennonite Biblical Seminary*, Elkhart Ind., VS.
 1 Dirk Vlasblom, *Papoea; een geschiedenis* (Amsterdam, 2004). Anthony van Kampen in zijn boek: *Jungle Pimpernel* 6de dr. (Amsterdam, 1951) en Jan van Eechout, *Vergeten aarde* (Amsterdam, 1951) geven een goed beeld van de primitieve condities in Nederlands Nieuw-Guinea in de tijd dat Herbert en Mienke daar aankwamen.

2 Er is zeer veel literatuur over het Nederlands-Indonesische dispuut over Nieuw-Guinea. Onder andere de volgende studies zijn goed: Arend Lijphart, *The trauma of decolonization; the Dutch and West New Guinea* (New Haven CT, 1966); Chris L.M. Penders, *The West New Guinea debacle; Dutch decolonization and Indonesia, 1945-1962* (Honolulu, 2002); Ben Koster, *Een verloren land; de regering Kennedy en de Nieuw Guinea kwestie* (Arnhem, 1991); John Saltford, *The United Nations and the Indonesian takeover of West Papua, 1962-1969; the anatomy of betrayal* (London, 2002); Vlasbom, *Papoea; een geschiedenis*, 187 ev.; Elizabeth Brundage et al. (eds.), *Indonesian human rights abuses in West Papua; application of the law of genocide to the history of Indonesian control* (New Haven CT, 2004); Pieter Drooglever, vert. door Theresa Stanton et al., *An act of free choice; decolonization and the right to self-determination in West Papua* (Oxford, 2009). Er zijn ook veel gegevens over het Papoea verzet op het internet. Zie onder andere <http://www.tanahku.west-papua.nl> en <http://www.westpapua.info>.

3 Jan Sihor Aritonang & Karel Steenbrink, *A history of Christianity in Indonesia* (Boston, 2008), 350-352.

4 Theodorus E. Jensma, *Doopsgezinde zending in Indonesië* (Den Haag, 1968).

5 Marcus, *Van eeuwigheid tot amen*, 23.

6 Marcus, *Van eeuwigheid tot amen*, 48.

7 Marcus, *Van eeuwigheid tot amen*, 98.

8 Korte tijd woonden Herbert en Mienke verder in het dorp of Fatase. Daar had de vrouw van een evangelist haar kinderen vermoord en vervolgens zelfmoord gepleegd. Daarna durfde geen evangelist er meer te wonen uit angst voor de geest van de vrouw van de evangelist. Daarom gingen Herbert en Mienke daar een tijdje wonen.

9 Marcus, *Van eeuwigheid tot amen*, 212.

10 Marcus, *Van eeuwigheid tot amen*, 240.

11 Marcus, *Van eeuwigheid tot amen*, 157.

12 Marcus, *Van eeuwigheid tot amen*, 348.

13 Marcus, *Van eeuwigheid tot amen*, 149.

14 Jensma, *Doopsgezinde zending*, 164.

15 Een paar keer noemt Herbert zichzelf een landloper. Hij bedoelde waarschijnlijk: woudloper.

16 Marcus, *Van eeuwigheid tot amen*, 559.

17 Chris Penders in zijn boek *The West New Guinea debacle*, citeert uit het boek van J. Miedema & W.A.L. Strohof (eds), *Irian Jaya; source materials* (Leiden, 1951), 2 A1. In dit citaat wordt beweerd dat Romainum ‘unreliable en selfseeking’ en ook een ‘confidende trickster’ was omdat hij inlichtingen verkocht aan twee partijen en daarmee veel geld verdiende. Deze gegevens komen echter niet voor in het boek van Miedema en Strohof. Waarschijnlijk heeft Penders zijn gegeven elders verkregen. Correspondentie met Penders over dit citaat was helaas niet mogelijk, omdat hij reeds geruime tijd ernstig ziek is.

18 Marcus, *Van eeuwigheid tot amen*, 580.

19 J.P. Matthijssen is vol lof over het echtpaar Marcus in zijn artikel ‘Uw zending: Het echtpaar Marcus’, in: *Algemeen doopsgezind weekblad*, 27 feb. 1960. Geciteerd in Marcus, *Van eeuwigheid tot amen*, 503. Ook de Papoea, Frederik Atahboe, had veel goeds te zeggen. Zie: ‘In memoriam Richard Ernst Herbert Marcus’, in: *Doopsgezind jaarboekje 2002* (Amsterdam, [2003]) 8-10. Er is een Markus [sic!] kerk in Teminabuan. Vele Papoea’s denken dat die kerk zo genoemd is ter ere van ds. Marcus (e-mail van ds. At Ipenburg van 30 dec. 2011).